

Тема 2. Український національно-визвольний рух і процеси демократизації в УРСР.

Рішучий крок на шляху національного визволення і державотворення зробив український народ у період Національної революції 1917–1920 рр. Національні державницькі традиції стали провідними у діяльності Української центральної ради і лягли в основу Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). У вирі національно-визвольної боротьби закладено фундамент українського парламентаризму та багатопартійності. Символом соборності і неподільності Української держави став історичний Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. [2].

Із встановленням в Україні влади більшовиків зникають одна за одною ті політичні партії, що стояли на позиціях розбудови незалежної України. У міру згортання політики українізації в підпілля була загнана самостійницька ідея. Її провідники були репресовані або емігрували. Уряд УНР в екзилі, інші національно-демократичні інституції упродовж багатьох десятиріч репрезентували перед світом невмирущість української справи.

Традиції державності і формування самостійницького світогляду в політичній свідомості громадян Української РСР обстоював національно-визвольний рух сорокових – початку п'ятдесятих років.

Багаторічна боротьба Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) знаходила підтримку широких верств населення всієї України, сприяла зміцненню національної самосвідомості [3]. Після смерті Сталіна і часткової лібералізації суспільства стала можливою поява шестидесятників, а згодом і дисидентського руху, який виник завдяки зусиллям творчої інтелігенції, що прагнула відродити національно-демократичні традиції українського народу. Шестидесятники і дисидентський рух стали логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної боротьби. Спрацював своєрідний генетичний код національно-визвольних процесів, які підготували ґрунт для проголошення незалежності. Вожді більшовизму, впровадивши в Україні тоталітарний режим, заявляли, що національне питання раз і назавжди розв'язане; після 1923 р. його жодного разу не обговорювали на партійних з'їздах. Що ж до науковців, то їхній підвищений інтерес до національних проблем зводився до апологетики на адресу радянської національної політики. Історію утворення на руїнах Російської імперії державного об'єднання писали лише рожевою фарбою. Ставши останньою справою, до якої довелося докласти руки Леніну, СРСР в радянській історіографії зображався як блискучий доказ геніальності вождя революції, а радянська федерація – як найвищий тип людського співжиття. Щодо Горбачова, то нерозуміння ним національного питання проявилось вже під час візиту до Києва у червні 1985 р., коли він двічі назвав Радянський Союз Росією. Навряд чи це було просто мовним ляпсусом. У 1991 р. Горбачов характеризував СРСР як “тисячолітню державу” та “природний результат історичного процесу”. Таке ототожнення СРСР не залишало місця для української ідентичності. Сам Горбачов, хоч і зізнавався в українському походженні (одна з його родинних ліній походила з Чернігівщини), проте в його

уявленні Україна завжди була нерозривно зв'язана з Росією [4]. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua>

У ставленні Горбачова до України ці ідеологічні засади поєднувалися з цілковито прагматичним підходом. Він, як і всі його попередники, добре усвідомлював значення України для СРСР, кожен успіх якої “означає істотну додачу до загальнонародного багатства, зате й кожен збій у роботі особливо відчутний” [5].

Республіка давала майже п'яту частину національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, понад третину сталі і прокату, значну частину продукції сільського господарства [6]. Горбачов не міг також знехтувати такою особистістю, як Щербицький, котрий ще чотири роки перебудови активно впливав на політику загальносоюзного керівництва, на рішення того самого Горбачова та його оточення. Цьому були свої пояснення. Серед них В. Литвин виділяє такі. По-перше, Щербицький мав міцні позиції у республіці завдяки призначенню на ключові посади надійних і відданих йому людей та усуненню тих, хто вважався прибічником П. Шелеста. По-друге, Україна й після квітня 1985 року, з проголошенням нового курсу, залишалася стабільною республікою в захисті тоталітарного режиму. Особливістю соціально-політичної ситуації в східній частині України, порівняно з західною, був нижчий, порівняно, наприклад, з Росією, рівень активності населення [7]. Нарешті, не останнє значення мало й те, що у березні 1985 р. Щербицький, очолюючи делегацію в США, дізнавшись про смерть Черненко, достроково повернувся із Сан-Франциско і вчасно підтримав Горбачова, і допоміг йому стати Генеральним секретарем ЦК КПРС. Отож, якщо в Москві з'являлись статті, у яких викривалися сталінські злочини, дозволялася критика колишніх лідерів СРСР (окрім, зрозуміло, Леніна), зміщалися престарілі і скомпрометовані члени ЦК, то нічого цього довгий час не відбувалося в Києві. Українські сюжети, як-от: голодомор 1932–1933 рр., розправа над українською інтелігенцією, ліквідація автокефальної і греко-католицької церков тощо – підозріло були проігноровані у головному віснику “гласності”, московському журналі “Огонёк”, хоча його головним редактором став колишній шестидесятник Віталій Коротич. Але найпромовистішим було збереження аж до вересня 1989 р. на посаді першого секретаря ЦК КПУ Щербицького, який із членів старшого “брежнєвського” складу ЦК КПРС втримався при владі найдовше.

Україна тривалий час була справжнім заповідником застою: очевидно, що Горбачов радо жертвував “перебудовою” і “гласністю” в Україні заради збереження стабільності у найбільш неросійській республіці СРСР. У перші роки правління Горбачова перебудова в Україні, як і у всьому Союзі, набрала характеру регульованої ініціативи “зверху”. Виразним прикладом такої ініціативи був економічний експеримент на машинобудівному заводі ім. Фрунзе у Сумах. Суть його зводилась до “самофінансування” – права підприємства самовільно розпоряджатися своїми прибутками після сплати обов'язкового державного податку. Однак якщо сумський експеримент принаймні не зашкодив, то антиалкогольна кампанія 1985 р. завдала важких збитків Україні: її бюджет недорахувався 10 млрд. крб., а кількість наркоманів в республіці зросла з 1982 р. по 1989 р. у 4,2 рази. Були нещадно вирубані виноградники у Криму і на Закарпатті, а різке (майже вдвічі) зменшення обсягу випуску державою алкоголю

призвело до збільшення виробництва самогону і, зрештою, до того, що цукор – основна сировина для вироблення самогону – у 1988 р. в Україні, головному продуценті цукру в СРСР, почали відпускати лише за картками (раціоновано). Та все ж процеси, які відбувалися в суспільно-політичній сфері в центрі, не могли не відбиватися і на Україні: значний вплив на українську громадськість мали виступи суспільствознавців у центральних засобах масової інформації.

Оскільки в Україні суспільні дисципліни перебували під прискіпливішим ідеологічним контролем, ніж у Москві, роль першопрохідців у ліквідації “білих плям” історії, критиці сталінізму, захисті національної культури і самої української мови від невпинної русифікації відіграли Спілка письменників України та її центральний орган – газета “Літературна Україна” [8]. Письменники стали у цьому першими не лише тому, що необхідно було зберігати роль духовних провідників суспільства, а й завдяки організаційним можливостям їхньої спілки та традиційно покладеному на неї режимом обов’язковій пропагандистській підтримки його політики. Саме ця пропагандистська роль – у час перебудови вже не “фасаду”, як раніше, а “рупора”, – давала змогу значною мірою компенсувати дисфункціоналізацію. Так, у грудні 1988 р. на одному з Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 5 письменницьких зібрань Юрій Мушкетик так описував наданий йому та його колегам шанс: “Ми за перебудову, бо вона кличе до правди, ... ми за перебудову, бо вона дає нам змогу затурбувати нашу історію, нашу культуру, нашу мову, і, нарешті, вона стимулює глибинні, присутні імпульси, що живлять літературу” [9].

Літератори, – робить висновок Володимир Кулик, – змогли змусити перебудову “говорити по-українському” в республіці, де мова титульної нації неухильно зникала з офіційного вжитку й де консервативне партійне керівництво, на словах підтримуючи реформаторський курс, усіляко стримувало проростання паростків демократії та гласності [10].

Рішуче відгукуватися на перебудовні заклики з центру Спілці письменників України (СПУ) допомагала та обставина, що як частина всесоюзницької організації вона мала деяку незалежність від київської влади (діяльність московських літераторів, які йшли на кілька кроків попереду, додавала київським снаги). А змогу поширювати свої ідеї в масах і гуртувати довкола себе прихильників змін давали власні зали, де на письменницьких з’їздах і партійних зборах звучали найрадикальніші в республіці (якщо, звичайно, не враховувати дисидентських та деяких інших зібрань) промови, та друковані органи, на сторінках яких ці промови певною мірою витіснили статті про літературу. Наклади спілчанських видань за роки перебудови зросли в десятки разів, досягши десятків і навіть сотень тисяч примірників, а “Літературна Україна” стала безумовним лідером серед періодичних видань республіки за простотою позиції та порушенням раніше замовчуваних проблем і відтак за впливом на громадську думку.

Найголовнішою проблемою, яку порушили письменники, було, природно, звуження сфери вжитку української мови. Першою нагодою стало обговорення нової редакції програми КПРС, що її мав наприкінці лютого 1986 року ухвалити XXVII з’їзд. 30 січня в “Літературній Україні” опубліковано статтю Станіслава Тельнюка, де засуджувалося “окосмополітичення молоді”, що його “деякі

недалекоглядні товариші... готові були... називати мало не успіхами в інтернаціональному вихованні”[11]. Однак головним знаком змін став безпрецедентно критичний аналіз функціонування всіх сфер суспільного життя, визнання наявності в ньому застійних явищ. Цей приклад публіцистики назвали “уроком правди”. Наслідуючи його, як відзначив на початку червня в доповіді на IX з’їзді СПУ її керівник Павло Загребельний, “ми повинні говорити про застійні явища в галузі духу, в галузі літератури”, а також “про видимі прорахунки в культурному будівництві” [12]. Хоч IX з’їзд письменників України проходив під знаком XXVII з’їзду партії, “який, – як підкреслив у своєму виступі на заключному засіданні О.Гончар, – дав нам, тут не раз говорилося, урок правди, відвертості, урок совісті” [13], все ж на цьому з’їзді І. Драч заявив, що “ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо” [14]. На цьому самому з’їзді О. Гончар порушив проблему мови, яка, за його словами, “після всіх царських заборон, у загравах жовтня здобула собі право на життя” [15]. Попри обтічність та дипломатичність формулювань, знову було поставлене питання про її захист та розвиток, що на деякий час визначило спрямованість, ініціативу й активність творчої та наукової інтелігенції, стимулювало її громадську активність. Розвиваючи цей підхід, Роман Лубківський зауважив, що “неувага до надбань культури, до нашої національної історії обертається величезними втратами в духовній екології”, нарікаючи, що письменникові важко “рідному обивателю, міщуху, бюрократу ріднесенькому довести, що ти син своєї землі і свого народу, і що мова твоя потрібна тобі і дітям твоїм. Він запевняв, що письменники ніколи не змиряться “з безоглядністю войовничого прагматизму, небажанням прислухатися до народної совісті, якою є література” [16].

Проблема звуження сфери вживання української мови зайняла центральне місце на письменницьких зібраннях наступного, 1987 року. Спрямування дискусії визначила опублікована в березні 1987 р. в “Літературній Україні” стаття Сергія Плачинди “А мова – як море”, що викликала зливу читацьких листів і започаткувала громадський рух на підтримку української мови. Закликаючи до вивчення й популяризації мови, зокрема, через створення клубів її шанувальників, Плачинда водночас запропонував державні заходи, які мали забезпечити повнокровне функціонування української мови в республіці [17]. Це, по-перше, визначення мови навчання в школі “Радою Міністрів союзної республіки відповідно до Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> б національного складу учнів”, а по-друге, надання – за прикладом закавказьких республік – українській мові статусу державної мови УРСР, із відповідним записом у Конституції [18].

Відчувши підтримку народу, письменники взялися за реалізацію пропозицій. Улітку 1987 року Пленум Спілки письменників України, висловивши глибоке занепокоєння тим, що поступово з нашого життя зникає рідна мова, дійшовши висновку про доцільність її конституційного захисту. До президії Верховної Ради УРСР було надіслано відповідний лист за підписами Ю. Мушкетика, Б. Олійника, Д. Павличка. На партійних зборах письменників у червні того самого року О. Гончар повідомив, що група літераторів звернулася до керівництва Спілки письменників РРФСР із проханням, щоб у статті про школу було записано, що в школах національних республік і областей є

обов'язковим вивчення двох мов – рідної та російської. “Що це значить – вибір вивчення мови за бажанням батьків? – обурювався він. – Це не по-партійному, не по-інтернаціоналістськи ставити так питання, це йти на ліквідацію мови нашого народу” [19].

Уже наприкінці червня 1988 р., виступаючи на скликаній ХІХ всесоюзній конференції, Олійник доводив, що “треба на державному рівні створити режим найвищого благосприяння функціонуванню рідної мови в усіх сферах і на всіх поверхах суспільства, підкріпивши теорію правовими законами, аж до притягнення до відповідальності осіб, які перешкоджають розвиткові національної культури”. Водночас він застеріг, що “не варто шукати винних по регіонах. Адже біда універсальна” [20]. Саме у червні, якраз у дні роботи партконференції, з'явилася стаття Івана Дзюби “В обороні людини й народу” – одна з перших після тривалої перерви робіт цього автора, в якій його інтелектуальний потенціал уже вирвався з прокрустового ложа самоцензури. Захищаючи письменників од зверхніх повчань партійних бюрократів “писати краще” замість “кричати про мову” (тобто захищати їхнє право “розглагольствувати”) й обстоючи гідність української літератури як “механізму самозахисту народу від будь-яких сил, здатний пригнічувати його вільний розвиток”, автор пояснював її неконкурентоспроможність проти російської передовсім обмеженням ужитку української мови: “Стан літератури в суспільстві лише відбиває стан мовного самовиявлення народу – в найширшому розумінні. Не може процвітати література, коли гибіє мова!”. Водночас він наголошував, що “немає мовної проблеми як окремої. Є мовна проблема як складова частина проблеми розвитку культури, проблеми морального стану суспільства, проблеми духовного оздоровлення і буття народу”. Дзюба доводив, що витіснення української мови з багатьох сфер суспільного життя є не лише наслідком “природного розвитку речей, а ... результатом довгого ряду історичних несправедливостей”, і цю “реальність” треба оздоровлювати, а не залишити недоторканою [21]. Розвиваючи думку Дзюби, в опублікованій за два місяці статті з промовистою назвою “Не забути б про корінь перебудови” Володимир Панченко назвав головною причиною сучасної мовної ситуації в Україні (а відтак і непопулярності української літератури) “сталінську піраміду”, ... ту адміністративно-бюрократичну систему, яка призвела до деформації принципів радянської федерації, звуження прав союзних республік, до жорсткої централізації в усіх сферах суспільного життя, в тім числі й у сфері культури” [22].

Уже 1988 р. питання про державний статус української мови стало предметом гострої дискусії між літераторами, з одного боку, та заангажованим партійним керівництвом. Низка національно свідомих науковців, письменників у своїх виступах заявили, що “назвати українську мову в наш час просто національною означає небажання визнати її право виконувати відповідні суспільні функції”, – доводили філологи Павло Чучка та Йосип Баглай [23]. Однією з цих функцій вони називали функцію символу держави – поряд із гербом, прапором та гімном: “Якщо Українська РСР є справді державою (а такою її визнає ООН), то як її мова може бути недержавною?” [24]. Як мова основної частини населення республіки, мова титульної нації – українська мова повинна мати в УРСР ширші функції, ніж мови національних меншин [25]. Російська ж

мова є мовою міжнаціонального спілкування в масштабах усього Союзу й, власне кажучи, державною мовою Російської Федерації [26]. Та й у резолюції президії правління СПУ (ухваленій на тому самому засіданні), підкреслювалося: “Конституція республіки повинна надати українській мові державного Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 7 статусу, визначити сфери, де вона має бути обов’язковою” [27]. Це був, попри запевнення авторів резолюції, кінець концепції двомовності – принаймні на рівні “бюрократа”, єдиному рівні, де вона мала шанс на здійснення.

Республіканське керівництво довго (понад рік) опиралося “узаконенню” державної мови, не бажаючи ані здавати “ідеологічний рубіж” інтернаціоналістської догми, ані завдати собі й усьому апаратові труда вивчення мови, що її чимала частина функціонерів, особливо на сході та півдні України, майже або й узагалі не знала. У листопаді 1988 року питання української мови розглянуто на спеціальному засіданні відповідних комісій Верховної Ради УРСР. За державний статус української мови висловлювалися вже не тільки письменники, а й науковці, міністри, робітники; зазначалося, що й у більшості звернень громадяни цю пропозицію підтримують. Учасники засідання (все ще одноголосно) підтримали пропозицію клопотання про “надання українській мові статусу державної, сприяння національно-російській двомовності, а також вільному розвитку мов усіх національних меншостей на території України” [28]. 28 серпня 1989 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила внести підготований спеціальною робочою групою проект закону про мови на всенародне обговорення. Уже 28 жовтня 1989 р. було ухвалено Закон про мови. Дискусія про статус мов продовжилася вже в незалежній Україні. Так потреба захисту мови активізувала проблеми реалізації конституційно проголошеного суверенітету української держави [29]. Ще важливішу роль в обґрунтуванні вимог розширення суверенних прав УРСР відіграла екологічна пропаганда. Саме після Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 р. сповна проявилось лицемірство офіційної лінії щодо поглиблення “демократизації” і “гласності”. (Свого часу президент Академії наук СРСР А. Александров переконував Щербицького у тому, що реактори, які встановлено на ЧАЕС, настільки безпечні, що їх можна встановити на Червоній площі у Москві або, за бажанням, під власним ліжком...” [30]. Офіційне попередження про загрозу для здоров’я, яку становить викид в атмосферу радіоактивних викидів, місцеве населення почуло лише 5 травня, на дев’ятий день після катастрофи. До цього центральні та республіканські засоби масової інформації переконували, що аварія на Чорнобильській АЕС є цілком нешкідливою за своїми наслідками для здоров’я (хоча, настроївшись на хвилі західних радіостанцій, будь-який житель України міг почути ті серйозні попередження, які адресували міністерства охорони здоров’я європейських держав своїм громадянам).

Найпромовистішим доказом незацікавленості партійної верхівки долею громадян було проведення у Києві 1 травня багатолюдної урочистої демонстрації, хоча саме напередодні, 30 квітня, було зафіксовано підвищення радіоактивного фону у Києві. Катастрофічні екологічні та економічні результати Чорнобиля не піддаються точним оцінкам. Досить сказати, що до початку 1990 р. в Україні було дегазовано 3.5 млн. га орної землі і 1.5 млн. га лісу, що

становило близько 12 % території республіки. Загалом жертвами радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл [31].

Рішення про замовчування справжніх наслідків аварії приймалося у Москві; Москва й повинна відповідати за зволікання з контрзаходами. Як показали матеріали пізнішого судового розслідування, питання про проведення першотравневої демонстрації у Києві вирішувалося у Москві. Слідство встановило, що перед початком демонстрації Щербицький голосно заявив: “Він мені (Горбачов – Авт.) сказав: “Якщо зірвеш демонстрацію – виключимо з партії” [32].

У виступі Олесь Гончара на письменницькому з’їзді в травні 1986 р. головним висновком з Чорнобиля названо те, що “людство гостріше відчуло, як усі ми – без винятку – близько перебуваємо від глобального лиха, яким безмірно грізними можуть бути збунтовані сили атома і які відкрились би перед народами перспективи, якби вдалося порозумітись і повністю до 2000 року, очистити планету від звалищ ядерної та усякої іншої зброї” [33].

Перша половина вісімдесятих характеризувалася ускладненням міжнародної ситуації. Внаслідок недалекозорої, часто помилкової міжнародної політики, яку вело керівництво СРСР, погіршилися відносини з багатьма державами світу. Жорстка позиція США у зв’язку із введенням радянських військ в Афганістан, порушення прав і свобод у СРСР, а також рішення НАТО про Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 8 “ядерне доозброєння” призвели до подальшої конфронтації між двома наддержавами та їхніми союзниками. Ніколи за післявоєнні десятиріччя становище в світі не було настільки вибуховим, як у першій половині вісімдесятих. Загострення міжнародної обстановки призвело до різкого скорочення економічних і культурних зв’язків СРСР, України з багатьма розвинутими країнами Заходу. На всесоюзному з’їзді письменників Борис Олійник зазначив: “Чорнобиль закликає нас переконати вчених у тому, що вони, впевнені до самовпевненості, ніби знають усе, але насправді далеко не все. Іноді письменник дарованою йому інтуїцією визначає насамперед те, що не вкладається в наймудрішу формулу” [34].

Новообраний керівник СПУ Юрій Мушкетик твердив про відповідальність письменників за засолені внаслідок непродуманих проектів чорноземи та “втрату смаку до землі й байдужість до неї землероба”. Право письменників, усупереч невдоволенню науковців, “сунутися не в свою справу, оспорювати будівництво нових плотин” на Дніпрі він пояснював тим, що “вузьковідомі спеціалісти” перейняті “тільки тим, щоб одержати одноразовий економічний ефект, ... а для нас ще велика ріка народу, його історія, його пам’ять, його майбутнє” [35]. Ще однією сферою діяльності, яку відкрила письменникам та іншим гуманітарникам перебудова, було повернення в культурний обіг вилучених із нього більшовицьким режимом матеріальних пам’яток, творів, імен, відновлення цілісності національної історії та культурної спадщини. Цьому завданню мала служити й реабілітація української історії та повернення імен і творів культури діячів минулого, передусім письменників (відновлення цілісності й багатства української літератури та культури взагалі покликане було також зміцнити групову ідентичність самих реабілітаторів). На відміну від Росії, тривалий час ішлося, власне, про відновлення об’єктивної української історії, яка безсоромно

фальсифікувалася на догоду великодержавним більшовицько-російським шовіністам. [36]. Однак найболючішою темою радянського (і не тільки) минулого України був голод 1933 р., що його письменники ставили поряд із Чорнобилем в шерех найтрагічніших подій національної історії, називали його актом геноциду проти українського народу [37]. На пленумі СПУ у червні 1987 р., на якому розглядалось питання “Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих”, І. Драч висловився про необхідність реабілітації репресованих або незаслужено забутих імен, указавши, зокрема, на М. Хвильового, до “пекучої і суперечливої постаті” котрого “не торкалися (переважно з боязні) не лише ми, а й інші ідейні супротивники” [38]. В Україні реабілітація безпідставно засуджених розпочалася з другої половини 1988 р. На початок серпня 1989 р. було реабілітовано в судовому порядку 5183 і на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР 58584 чоловік. Залишилися нерозглянутими в судовому порядку справи на 240 тис. чоловік та рішення, що приймалися позасудовими органами, на 130 тис. чоловік [39]. “Проте, – як відзначає В. Литвин, – владні структури взагалі не реагували на пропозиції щодо реабілітації людей, котрі переслідувалися вже в 60–70-ті рр.” [40]. Гостра актуальність і громадсько-політична значущість спонукали керівництво Компартії України поставити питання про розроблення республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР. Під час його обговорення на засіданні Політбюро 31 січня 1989 р. чи не вперше було визнано, що “чимало складних явищ і фактів подається неповно, суперечливо, а подекуди й упереджено” [41], а вивчення історії УРСР у середніх школах та професійно-технічних училищах республіки “не відповідає сучасним вимогам, не забезпечує формування в учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України” [42]. Впродовж першого півріччя 1989 р. було схвалено склад координаційної комісії для здійснення цієї роботи на чолі з віце-президентом АН УРСР І. Лукиновим. Комісії було запропоновано передбачити широкомасштабні заходи щодо розвитку історичних досліджень, ліквідації “білих плям” в історії УРСР, демократизації архівної справи, видання та перевидання історичних документів, творчої спадщини відомих представників української історіографії, культури, суспільної думки. У постанові з цього приводу указувалося на важливість виділення курсу історії України у середніх школах та ПТУ в окремий предмет, розширення чисельності шкіл з поглибленим вивченням історії Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 9 та суспільствознавства, введення курсів історії України у вищих навчальних закладах і технікумах, започаткування в провідних університетах підготовки фахівців з історії УРСР, розробки та видання підручників, хрестоматій, книг для читання з історії та рідного краю [43]. Уже у липні такий проект було підготовано і надіслано для обговорення в зацікавлені організації та державні інстанції. Про головні його тези проінформував громадськість через засоби масової інформації секретар координаційної комісії С.Кульчицький. Проте схвалення програма дістала лише в липні 1990 р після розгляду її у Політбюро ЦК Компартії України, де були внесені зміни і поправки на захист компартійної системи [44]. За підрахунками В.Литвина, видавнича частина програми налічувала 84 джерельні видання, починаючи з “Повісті временних літ”, 44 праці з актуальних проблем

історії України, видання та перевидання 48 пам'яток української історіографії, підготовку 16 назв навчально-методичної та 25 – довідкової й популярної літератури [45]. Автор констатує: практично все те, що сьогодні робиться ґрунтовно в сфері досліджень та пропаганди історії України, є наслідком виконання цієї програми [46].

Одним із чинників, що вплинув на політизацію населення і “неформальних об'єднань”, стала суспільність дисидентів. Вони порушили ті самі теми, що й письменники, – мови, екології, історії, суверенітету, проте їхня “несанкціонована” підтримка проголошеного керівництвом СРСР реформістського курсу істотно відрізнялася від письменницької. Побачивши в цьому курсі можливість виконання частини своїх вимог, дисиденти прагматично погоджувались співпрацювати з Горбачовим – в обмін на розширення й поглиблення реформ відповідно до їхніх пропозицій. Саме такою була спершу позиція відновленого влітку 1987 р. самовидавчого журналу “Український вісник”, що поставив собі за мету порушувати проблеми, які турбують широкі кола української громадськості, але зовсім не висвітлюються або фальшуються офіційною пресою.

Найвизначнішим з уміщених на його сторінках творів став “Відкритий лист” редактора журналу В. Чорновола Горбачову, в якому різко критикувався обмежений і непослідовний характер перебудови, зокрема, в національному питанні “в глухому куті перебудови”. Жорстко заявляв він, що жодних альтернатив дотеперішній сталінській національній політиці не знайдено. Найперше, вважав він, необхідно провести спеціальний пленум ЦК КПРС який, проаналізувавши справжній стан національних справ у СРСР, має розробити конкретні заходи задля виправлення становища. Чорновіл пропонував вирішувати національні питання всебічно, орієнтуючись, зокрема, на рецепти українізації двадцятих років. Йшлося і про розширення прав республік у політичному, економічному, культурному житті, й про повернення національним мовам державних і громадських функцій, і про реабілітацію національної історії (не лише радянської). Серед дисидентів були представлені борці за національні, релігійні, соціально-економічні права, але саме національна проблематика була своєрідним каталізатором дисидентського руху. Цей рух був широким за політичним спектром: від І. Дзюби, який у своїй критиці використовував аргументи націонал-комунізму, до “інтегрального націоналіста” В. Мороза [47]. Така ситуація ідеологічної розмаїтості була характерна й для кінця вісімдесятих (невипадково В. Чорновіл згодом охарактеризував УГС як “свого роду малий Рух”). Найповніше висловлені ці думки в оприлюдненій у Львові 7 липня “Декларації принципів УГС”. Документ складався з 20 положень, спрямованих на національно-демократичне відродження України [48]. У ньому зазначалося, що Декларація вироблена “існуючою з 1967 р. Українською гельсінською групою, яка на цьому складає свої повноваження і входить повним складом до Української Гельсінської Спілки”. У документі підкреслюється також, що УГС – “федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій в області, районах, містах України та за її межами”. Це не політична партія “з обов'язковою для кожного її члена програмою”. Саме тому замість програми організація висунула “Декларацію принципів”. Більш того, “незгода з окремими положеннями Декларації при прийнятті її загального спрямування не

виключає участі в праці однієї з секцій чи місцевих організацій УГС” [49]. Однак хоча в Декларації проголошувалось, що УГС не ставить завдання “перебрання влади”, автори документа підкреслювали, що вона “бачить своє завдання у всебічній активізації народних Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 10 мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом”. Це означало, що УГС не обмежуватиметься лише правозахисною діяльністю. Як згодом зазначив Л. Лук’яненко (який на час її створення перебував на засланні), діяльність УГС полягає в тому, що доля громадянина залежить величезною мірою від долі всієї нації. УГС виходила з того, що “ні уряд УРСР, який насправді ніколи не був суверенним урядом, а тільки виконавчим органом центральної влади, ні комуністична партія України, що є всього лиш регіональним підрозділом КПРС, не могли і здебільшого не бажали захистити населення України”.

Першим серед основних принципів УГС було проголошено “відновлення української державності”. Незважаючи на постійні звинувачення УГС в екстремізмі, насправді в Декларації зазначалося, що “майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо важливим у формуванні конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може бути федерація суверенних демократичних республік, з наповненням поняття “Союз РСР” реальним змістом за допомогою максимальної політичної, економічної і культурної децентралізації”. Це положення засвідчує, що лінія УГС була достатньо гнучкою (один із засновників Української Гельсінської Групи Іван Кандиба пропонував внести в “Декларацію принципів УГС” пункт, де йшлося про повну самостійність України. Ця пропозиція не дістала підтримки, навіть йому було запропоновано створити в УГС фракцію радикалів. Тоді Кандиба вийшов із керівництва УГС [50]. Федеральний законодавчий орган, на думку авторів Декларації, – це однопалатний парламент з однаковим представництвом союзних республік. Центр Союзу, де мали розміщуватись постійно діючі федеральні органи, не міг бути одночасно столицею однієї з рівноправних республік, а сесії федерального парламенту пропонувалося проводити в столицях республік по черзі. Замість “імперіалістичного” терміну “радянський народ” в новій конституції пропонувалося вжити термін “народи СРСР”. Важливе значення мала пропозиція внести до конституції статтю про громадянство України. УГС вимагала негайного конституційного визнання статусу української мови як державної, гідної суверенної держави представництва України на міжнародній арені, опіки українського уряду над національними громадами українців у союзних республіках та країнах Східної Європи (при цьому підкреслювалося, що “в межах Союзу тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців Берестейщини, Воронежчини, Кубані, придністровських районів Молдавської РСР зніме з порядку денного болісне питання перегляду кордонів за етнічним принципом”). Водночас зазначалося, що УГС виступає за “найширші гарантії права національних меншостей на Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.) на культурно-національну автономію (асоціації, школи, театри, музеї, преса, церкви та ін.), а у випадках суцільного проживання (угорці, греки, гагаузи, болгари, румуни, росіяни та ін.) – ще й на створення національно-територіальних одиниць у селах, селищах, районах”. УГС виступала за негайне

відновлення у складі УРСР Кримської АРСР, а також організоване повернення репресованого за часів сталінського режиму населення автономної республіки. Лише десятою, але очевидно не останньою за значенням, була вимога передачі фактичної влади в республіці від компартії до рук обраних демократичним шляхом Рад народних депутатів. Безальтернативні вибори пропонувалося вважати недійсними. Проголошувався намір висунути на виборах до Верховної Ради СРСР весною 1989 р. своїх кандидатів у якомога більшій кількості виборчих округів. У Декларації підкреслювалось також необхідність максимального заохочення приватної ініціативи. Йшлося, зокрема, про можливість добровільного виходу селян із колгоспів із землею для приватного господарювання. УГС виступала за утвердження республіканських військових формувань, незалежних профспілок, за легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков. Для України на той час це були дуже радикальні вимоги. Ігор Гринів, народний депутат Верховної Ради 1990 р. із групи “Реформи” розповідав, що коли 1987 року він приєднався до “товариства Лева”, однієї з груп руху України за незалежність, його товариші були спантеличені. Їхній жах, – говорить він, – був страшнішим за пресинг, який я відчув того часу” [51]. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 11 У вересні 1987 р. у Києві утворився Український культурологічний клуб на чолі з Сергієм Набоковим, Леонідом Мілявським, Олесем Шевченком та Ольгою Матусевич. У жовтні 1987 р. у Львові було офіційно проголошено створення товариства Лева (хоча формально воно існувало з весни 1987 р.). На відміну від УКК, Товариство Лева об’єднувало переважно молодих людей студентів, молодих митців, робітників, деяких комсомольських лідерів тощо. У жовтні 1987 р. 14 відомих політичних в’язнів (половина з яких – Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Ірина Сенік, В’ячеслав Горнович – були почесними членами міжнародного “Пен-клубу”) проголосили створення української асоціації незалежної творчої інтелігенції.

Наприкінці 1987 р. у Києві виникла асоціація “Зелений світ”, яка зразу протиставилася своєму офіційному опоненту – Українському державному комітетові з охорони зовнішнього середовища. Весною 1988 р., під час святкування великодніх свят, у Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка зародилася неофіційна студентська організація “Громада”. Сама назва цієї організації була пов’язана з традиціями громадського руху другої половини ХІХ ст. Перші неформальні товариства багато в чому були схожими. Основними напрямками їхньої роботи було поширення ідеї демократизації суспільства і національного відродження. З цією метою організовували вечори й зустрічі, на яких обговорювали заборонені сюжети й постаті (так звані “білі плями”) української історії та літератури, конкретні заходи щодо охорони пам’яток культури. За статистикою ЦК КПУ, яка формувалась на підставі даних агентури радянського КДБ, вже в березні 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тисяч “неформалів”, які провели 1200 мітингів та зборів, до яких залучили 13 мільйонів чоловік [53]. Неформальні організації об’єднували під своїм дахом широкий спектр різних опозиційних політичних напрямків – від “номенклатурної” інтелігенції (членів різноманітних офіційних творчих спілок), яка фрондувала, аж до крайніх націоналістів. Їхній внутрішній розвиток

характеризувався гострою боротьбою між поміркованим і радикальним крилами. Найчастіше це останнє крило складалося з членів УГС.

Окрім діячів шестидесятників та дисидентів 1970–1980-х рр., товариства об'єднували багато молоді двадцяти–тридцяти років – тобто покоління, яке зробило свідомий вибір на користь української справи. Деякі з цих молодих людей були комсомольськими функціонерами. Їхня участь у неформальних товариствах свідчила про появу першої, хоча й невеликої тріщини у системі державно-партійного апарату. Ця тріщина стала ще помітнішою, коли контактів з товариствами почали шукати й поодинокі представники партійної номенклатури середньої ланки, як-от перший секретар Подільського райкому партії Києва Іван Салій та мер Львова Богдан Котик. Це передвіщувало той масовий перехід партійної номенклатури на національні позиції, який стався через декілька років після усунення Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. “Взагалі, ті чи інші вимоги товариств, якими радикальними вони не здавались у 1987–1988 рр., – відзначає Я. Грицак, – ставали офіційною нормою у 1989–1990 рр. У тому сенсі програма “мінімум” українського опозиційного руху була повністю виконана” [54]. Це не означало, однак, що товариства не відчували серйозного опору з боку владних структур. Навпаки, партійно-державна номенклатура чинила всілякі перешкоди їхній діяльності. Документи, що стали відомі [55], свідчать, що УКДБ України спільно з обласними управліннями розробляли і здійснювали заходи для забезпечення контролю за процесами, що відбуваються в цих угрупованнях, документування антисуспільної діяльності екстремістів. В управлінні УКДБ були створені спеціальні групи: одна (оперативно слідча) – для розробки УГС; друга – для контррозвідувальної роботи по інших самостійних об'єднаннях та групах антисуспільного спрямування. В УКДБ областей для розв'язання цих завдань виділено по два-чотири оперативні працівники. У звіті особливо значна увага акцентувалася на агентурній роботі і зазначалося у цьому зв'язку, що навіть довелося “позбутися” (сказано саме так) ненадійних агентів і наwerbувати “перспективних”, ті дають “конче потрібну оперативну інформацію”, бо пройшли курс “прищеплення уміння й навичок діяти в середовищі екстремістів та націоналістів”. Невипадково за зливою публікацій у “Правде України”, “Радянській Україні”, “Робітничій газеті”, київському “Прапорі комунізму” і у сотнях периферійних партгазет того періоду, спрямованих Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 12 на компрометацію патріотів, стоїть КДБ і КПУ – цитований нижче документ це цілком підтверджує: “Важливим напрямком роботи є розвінчування націоналістичних лідерів перед громадськістю в засобах масової інформації. Лише 1989 року за матеріалами органів КДБ у пресі опубліковано понад 30 таких статей”, окремо відзначався внесок телебачення та газети “Радянська Україна”. Це, як зазначається, лише доноси проти лідерів, а всього “1989 року за матеріалами агентів КДБ у республіканській і місцевій пресі з цієї теми вміщено понад 280 статей, підготовано 120 радіо-і телепередач” – тобто більш як по одній щоденно. “Кадри КДБ доповідали у Москву, що записують на відеоплівку і масові акції демократів, що “туди виряджаються довірені особи, члени комсомольських дружин, які, стаючи очевидцями конкретних протиправних дій підбурювачів і екстремістів, виступають потім у ролі свідків”. Вельми

промовистою є службова статистика КДБ: “Внаслідок ретельно проведеного документування у 1988–1989 роках до адміністративної відповідальності у судовому порядку (арешт до 15 діб і штраф розміром від 50 до 1000 рублів) було притягнуто 74 учасники УГС. Протягом того ж періоду, за результатами документування органами прокуратури та КДБ, 28 об’єктам справ оперативного обліку зроблено офіційні попередження, із 43 – проведено профілактичні бесіди”. І далі: “За організацію й активну участь у несанкціонованих мітингах, непокору співробітникам міліції та інші правопорушення в адміністративному порядку покарано більше як 800 чоловік [56].

Без сумніву, все це необхідно враховувати в оцінці причин, реальних суперечок і розходжень у національно-демократичному таборі. Багато проблем у демократичний рух вносив уже сам по собі загальновідомий факт існування широкорозгалуженої системи “інформаторів” у кожній клітині “радянського” суспільства. Усе це згодом не могло не вплинути на політичні та ідеологічні метаморфози багатьох з лідерів українських “неформалів” національно-демократичного табору загалом. Однак те, що принципово відрізняло кінець 1980-х від кінця 1960-х – початку 1980-х рр., – це факт, що карні органи не вдавалися до нової хвилі арештів і ув’язнень. За таких умов політична мобілізація мас була хоч і важким, але все-таки реальним завданням. Улітку 1988 р. нечисленні неформальні товариства й організації в Україні зробили перші спроби перетворити український рух на масову суспільно-політичну силу. Основним ідейним мотивом цих спроб була підтримка й поглиблення демократичної перебудови суспільства. Це був просто тактичний захід, який диктували кон’юнктурні міркування – ініційовані Горбачовим реформи “зверху” відкривали простір для легальної опозиції, подібно як “українізація” 1920-х рр. створювала умови для повноцінного функціонування української культури. На середину вісімдесятих років ХХ століття стає очевидним крах більшовицької системи.

Всі сфери життя радянського суспільства охопила загальна криза. Економіка СРСР не забезпечувала потреб країни, неухильно падав рівень життя населення, соціалістична форма господарювання себе повністю дискредитувала. Радянський Союз потерпів фіаско і на міжнародній арені. Афганська авантюра викрила експансіоністські зазіхання Москви, все більше країн-сателітів СРСР звільняється з-під влади Москви. Ставало все очевиднішим, що колись могутня імперія відставала від передових світових держав. Вся перспективна концепція розвитку соціалістичного суспільства не збігалася з поступом світової цивілізованої спільноти. Все це в остаточному результаті призвело до розпаду СРСР і відновлення на його території незалежних національних держав.

1. Дещинський Л.Є. Слово до читачів. Кн.: І.Кузич-Березовського “Жінка і держава”, Львів, 1994. – С. 5,6. 2. Дещинський Л.Є. Історія УНР – шанс і застереження. // Аудиторія ДУ “ЛП”, 4-10 лютого 2000 р. – С. 8. 3. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів, 1988. – С. 5- 12. 4. Горбачов М.С. Избранные речи и статьи. – М., 1985. – С. 139. 5. Там само. – С. 163. 6. Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. – Львів, 1995. – С. 119. 7. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.,

1994. – С. 60-64. 8. Гарань О.В. Початок діалогу (про зарубіжне українознавство без упередженості) // Редкол.: І.М. Хворостяний (голова), В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань (відп. секр.) та ін. – К., 1991. – С. 273-283; Грань О.В., Яковенко Н.П. Погляд у минуле для руху у майбутнє // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1990, травень. – С. 45-48. 9. Літературна Україна (далі – ЛУ). – 1988. – 8 грудня. 10. Кулик В. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі “опозицій в середині режиму” перших років перебудови // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> 13 Сучасність. – 1988. – № 1. – С. 56. 11. Літературна Україна. – 1986. – 30 січ. 12. Цит. за: ЛУ. – 1986. – 12 черв. 13. Виступ О Гончара на заключному засіданні ІХ з'їзду письменників республіки // ЛУ. – 1986. – 22 лип. 14. Виступ І. Драча на заключному засіданні ІХ з'їзду письменників республіки // ЛУ. – 1986. – 19 черв. 15. Вступне слово О. Гончара // ЛУ. – 1986. – 19 черв. 16. ЛУ. – 1986. – 12 черв. 17. Плачинда С. А мова – як море // ЛУ. – 1987. – 5 берез. 18. Там само. 19. Київський облдержархів. – Ф. 28. – Оп. 9. – Спр. 108. – Арк. 127. 20. ЛУ. – 1987. – 7 жовт. 21. Дзюба І. В обороні людини й народу // ЛУ. – 1988. – 30 черв. 22. Панченко В. Не забути б про корінь перебудови // ЛУ. – 1988. – 30 черв. 23. ЛУ. – 1988. – 20 жовт. 24. ЛУ. – 1988. – 20 жовт. 25. ЛУ. – 1988. – 24 листоп., 1 верес. 26. ЛУ. – 1988. – 24 листоп. 27. ЛУ. – 1988. – 28 лип. 28. Там само. 29. ЛУ. – 1989. – 31 серп. 30. Врублевський В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: записки помощника, воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – С. 211. 31. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ-Х століття. – К., 1996. – С. 298. 32. Врублевський В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: записки помощника, воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – С. 211. 33. ЛУ. – 1986. – 12 черв. 34. ЛУ. – 1986. – 3 лип. 35. Там сам. 36. ЛУ. – 1989. – 4 трав. 37. Дещинський Л.Є. Голодомор 1932-1933 років – геноцид проти українського народу. – Аудиторія, НУ “ЛП”, 17-23 листопада 2000 р. – С. 8. 38. ЛУ. – 1987. – 9 лип. 39. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 11. – Спр. 1892. – Арк. 122, 123. 40. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – С. 88-95. 41. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 11. – Спр. 1859. – Арк. 48. 42. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 11. – Спр. 1859. – Арк. 49. 43. Радянська Україна. – 1989. – 3 лют. 44. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 11. – Спр. 1981. – Арк. 2. 45. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – С. 96. 46. Там само. 47. Лисяк-Рудинський І. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 479-481. 48. Чумаченко Л.А. Місце Української Гельсенської Спілки в організації національно-демократичної опозиції УРСР // Народний Рух України: місце в історії та політиці. – К., 1994. – С. 56-57. 49. Див.: Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. – К., 1990.; Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / передмова та упорядкування О.В. Гараня. – К., 1991; Гарань О.В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. 50. Гарань О.В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – С. 13. 51. Там само. – С. 14. 52. Час / Time. – 1996. – 23 серп. 53. Київський облдержархів. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 14. – Арк. 34. 54. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С. 112-113. 55. Публікації “Народні газети” за перші числа 1994 р. УДК 94(477)“18/19”: 438.41 С.В. Терський Н